

Володимир Кузьменко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ЗЕМЕЛЬНІ КОНФЛІКТИ В ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940–1950-Х РОКАХ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Volodymyr Kuzmenko

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

LAND CONFLICTS IN THE LIFE OF UKRAINIAN VILLAGE IN THE SECOND HALF OF 1940-1950-IES (BASED ON MATERIALS OF CHERNIHIV REGION OF UKRAINE)

The author examines the reasons for the growth in the number of violations of land legislation in the postwar years in rural areas of the Ukrainian SSR, on the example of Chernihiv region, as well as the effect of this problem on the social and manufacturing life of rural society. In the article the attention is concentrated on ways and means of obtaining the infield or increasing its size, that were used by the peasants in their life practices. Also, the paper considered attitude of the collective farm's leadership to this problem and their relationship with the peasantry in its solving. The land policy of state and government structures committed with the aim of overcoming the phenomenon of violations of land use in the rural regions was highlighted. Finally, the author analyzed the interdependence between the number of violations of land legislation and the level of material providing of the peasantry in the early postwar decades.

Keywords: village, collective farm, general collective farm meeting, land, household plot, Chernihiv region.

Питання володіння, користування й розпорядження земельними ресурсами відігравала важливу роль в соціальній, економічній та політичній історії нашої країни. Розширення присадибних ділянок можливість більше часу приділяти своїм наділам були одними із основних питань в житті колективізованого радянського села¹. В УРСР в 1940-1950-х роках також були присутні проблеми із розподілом та використанням землі, що впливало на розвиток підсобних господарств, взаємовідносини між владою та селянством, стосунками між керівництвом артілей та рядовими колгоспниками. Не зважаючи на існування колгоспної системи із 1930-х рр. та жорсткого контролю з боку держави за використанням земель громадського фонду, земельне питання на селі не було остаточно вирішено, оскільки селянство так повноцінно не сприйняло існуючої системи землеволодіння, намагаючись пристосуватись до ситуації, що склалась в досліджуваній період та отримати вигоду від становища, що склалось.

Вивчення земельної проблеми в українському селі в 40-50-ті роки ХХ ст., є досить актуальним в контексті дискусії в суспільстві, щодо проведення аграрної та земельної реформи в Україні останніми десятиліттями, розвитку досліджень соціальної, аграрної історії нашої країни, а також для розуміння особливостей господарювання в сільській місцевості, які мають місце в сучасну епоху, але виникли ще в радянський період.

Метою цієї статті є висвітлення через призму земельних конфліктів соціальні процеси в українському селі в другій половині 40- 50-х роках ХХ ст., на прикладі Чернігівської області, а також вплив земельних проблем на виробниче та повсякденне життя сільського соціуму.

Джерельну базу дослідження складають матеріали державного архіву Чернігівської області, а саме звіти місцевого керівництва, документи ревізій земельних комісій на місцях та документи перевірок здійснених органами прокуратури з питань порушення Статуту сільськогосподарської артілі.

Протягом останніх років побачили світ чимало праць, присвячених аграрній історії України, в тім числі в них розглянуто розвиток українського села в радянську епоху, саме в післявоєнний

¹ Фицпатрик, Ш. (2010). *Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России: деревня*. Москва, 146.

період. Серед таких дослідження Панченка П.П.¹, Завальнюка О.М., Рибак І. В.², Каденюка О. С.³, Романюка І. М.⁴, Кривчика Г.Г.⁵, Лисак В.Ф.⁶, Смоля В.А.⁷, які присвячені соціально-економічному розвитку українського села, в тім числі й в радянську епоху. Варто згадати також дослідження Фицпатрик Ш.⁸, яка вивчала особливості становлення колгоспної системи в 1930-ті роки та становище селянства в сталінську епоху загалом. Також треба відмітити працю Саблука С.А.⁹, яка присвячена повоєнній державній земельній політиці, аналізу тогочасного земельного законодавства та заходам державних органів із впорядкування землекористування на селі. Окремо треба відзначити працю Павленка С. О.¹⁰, що була присвячена опозиційному рухові в Чернігівській області, в тім числі й опору селян колгоспній системі. Проте більшість дослідників сконцентрувала увагу на періоді 1920-1930-х років при дослідженні ролі земельного питання у історії українського радянського села, а ця проблема у післявоєнний період залишається практично поза увагою істориків, тому заслуговує на додаткове висвітлення.

Для висвітлення цієї проблеми варто розглянути такі її аспекти як стан земельного фонду в сільській місцевості; проблеми розподілу землі на селі; порушення колгоспниками земельного законодавства; зловживання при проведенні землевпорядних робіт; конфлікти в сільському соціумі, спричинені розподілом земельних ділянок; звернення селян до органів влади та ЗМІ із скаргами, заявами та листами з приводу земельних проблем, заходи держави з припинення порушень правил землекористування на селі.

Внаслідок подій Другої світової війни сільське господарство УРСР перебувало в кризовому стані через знищення виробничих фондів, недостатнє технічне забезпечення, відсутність племінної худоби, якісного насіннєвого матеріалу, гостру нестачу кваліфікованих кадрів. У той же час партійно-державне керівництво СРСР продовжувало довоєнну політику пріоритетного розвитку важкої промисловості, енергетики, військово-промислового комплексу, у зв'язку з цим сільське господарство фінансувалось за залишковим принципом. Існуюча на той час колгоспна система перетворилась на спосіб викачування ресурсів із села задля забезпечення продуктами жителів міста та відбудову промислових об'єктів. Однак це призводило до зубожіння селянства, яке і так постраждало від війни, до того ж було обкладене податками, обов'язковими поставками продуктів державі та ще й змушене працювати в колгоспах за низьку плату, не маючи можливості виїхати із сільської місцевості через існуючу паспорту систему.

Система землеволодіння в СРСР відповідно до законодавства не передбачала приватної власності на землю. У сільській місцевості основним нормативно-правовим актом, щодо використання земельних ресурсів та діяльності колгоспів, був Примірний статут сільськогосподарської артілі, прийнятий в 1935 р., що передбачав існування особистих селянських господарств з правом користування земельними ділянками для огорожу та саду в розмірі від 0,25 до 0,5 га. в залежності від регіону країни, за рахунок окремого фонду землі для суспільних потреб. Виділення нових земельних ділянок для членів артілі передбачалось лише за рішенням загальних зборів колгоспників та за погодженням із правлінням господарства¹¹.

У такій ситуації селяни, позбавлені можливості вести велике товарне господарство ще в 30-ті роки, були поставлені в складні матеріально-побутові умови після закінчення війни, намагаючись вижити та забезпечити себе всім необхідним, вони використовували будь-яку можливість отримати

¹ Панченко, П.П. (1996). *Аграрна історія України*. Київ, 360.

² Завальнюк, О.М., Рибак, І.В. (2004). *Новітня аграрна історія України* Кам'янець-Подільський, 288.

³ Каденюк, О.С. (2005). *Аграрна історія України*. Кам'янець-Подільський, 300.

⁴ Романюк, І.М. (2005). *Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття*. Вінниця, 256.

⁵ Кривчик, Г.Г. (2001). *Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. ХХ ст.)*. Дніпропетровськ, 192.

⁶ Лисак, В.Ф. (2013). *Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950 – 1960-ті рр.)*. Донецьк, 341.

⁷ Смоля, В.А. (2006). *Історія українського селянства*. Т.2. Київ, 653.

⁸ Фицпатрик, Ш. (2010). *Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России: деревня*, 322.

⁹ Саблук, С.А. (2011). Протидія порушенню Статуту сільгоспартілі у другій половині 40-х – на початку 50-х років. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія право, Том 1. Вип. 33*. Ужгород, 42-45.

¹⁰ Павленко, С.О. (1995). *Опозиція на Чернігівщині: 1944-1990 рр.* Чернігів, 67.

¹¹ Примерный устав сельскохозяйственной артели, принятый II Всесоюзным съездом колхозников-ударников и утвержденный советом народных комиссаров Союза ССР и Центральным комитетом ВКП(б) 17 февраля 1935 г. (1967). *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917 – 1967 гг.)*, Т. 2, 522.

додаткові доходи, зловживаючи колгоспними пільгами, порушували тогочасне земельне законодавство, розширяючи свої земельні ділянки. Значна частина рядових колгоспників сконцентрували увагу на розвитку свого підсобного господарства, намагаючись за рахунок продажу вирощеної на присадибній ділянці продукції на ринках та заготівельним організаціям, щоб отримати кошти для оплати податків та купівлі необхідних речей. У той же час держава намагалась за допомогою різноманітних заходів здійснювати тиск на особисті господарства та обмежити їх ведення, щоб змусити селян приділяти значно більше часу й сил роботі в колгоспах, адже саме існування дрібних домогосподарств суперечило постулатам ідеологічної доктрини комуністичної партії.

Селянство намагалось скористатися із проблем пов'язаних із процесам відновлення радянської влади та колгоспного ладу на території УРСР для того, щоб покращити своє матеріальне становище в умовах глибокої тогочасної соціально-економічної кризи. Під час війни, користуючись періодами відносного безладдя багато сільських жителів розширили власні земельні наділи¹. Проте і в післявоєнні роки, не зважаючи на заходи влади, порушення земельного законодавства набули значного розмаху і впливали на життя сільського соціуму та відносини селянства із колгоспами та місцевими владними структурами.

Звичним явищем у виробничому житті колгоспів стало обговорення питання виділення земельних ділянок на загальних зборах членів артілі, які піднімали селяни, також колгоспники постійно звертались до правління господарства та його членів з проханнями та письмовими заявами про отримання наділу. У складних післявоєнних умовах життя в селі бажання отримати більше землі в користування було одним ключових потреб для існування в тогочасних тяжких умовах.

Поширеним явищем стало самозахоплення частини землі, що належала колгоспам, але ними через певні причини не оброблювались. Наприклад, факти самозахоплення колгоспної землі в Козелецькому районі Чернігівської області в ході перевірки у 1946 р. було виявлено в 49 із 53 колгоспів, тільки у артілі ім. «Вільне життя» селяни користувались 8 га. землі господарства, окрім того незаконно колгоспну землю також займали працівники місцевого лісництва². До того ж нерідко після повернення землі колгоспу, селяни знову наступного року починали засівати землю, повторно порушуючи закон.

Значних розмірів набув процес пріорювання колгоспної землі, що давало можливість розширити присадибні ділянки. Наприклад, тільки в колгоспі «Червоний Маяк» Ріпкинського району при перемірюванні ділянок присадибної смуги земельною комісією в 1949 р. було виявлено 20 випадків пріорювання 0,45 га землі, що була приєднана до селянських наділів, однак ця територія належала до сусіднього колгоспного поля згідно кадастрового плану³. Нерідко при цьому селяни знищували або по можливості переносили межові знаки аби не було помітно слідів пріорювання. У колгоспі «Комінтерн» Прилуцького району селяни знищили межові знаки й приєднали до своїх земельних наділів 0,5 га. колгоспної землі. Така ситуація в перші повоєнні роки склалась через відсутність в колгоспах земельно-шнурових та кадастрових книг, неефективність мір по проведенню ревізій стану земельного фонду колгоспів чим з повна користувались селяни.

Надзвичайно поширеною практикою стало незаконне отримання земельної ділянки понад норму за санкцією колгоспних зборів, для цього використовувались різноманітні підстави. Наприклад, в с. Голубівка Прилуцького району в 1948 р. колгоспниця за рішенням зборів отримала додатково 0,25 га на тій підставі, що вона була єдиним годувальником багатодітної родини. Інша працівниця цього господарства отримала 0,2 га понад норму, це рішення мотивувалось рішенням зборів членів артілі тим, що разом із нею проживають батьки похилого віку та непрацюючий хворий чоловік. Всього в цій артілі з порушенням законодавства було роздано наділів загальною площею 4,5 га⁴. Такі ситуації, свідчили що селяни мали свої традиційні уявлення про правила землекористування, які відрізнялись від чинного на той час законодавства.

Досить часто керівники господарств фактично не звертали уваги на такі явища через певні обставини. Наприклад, в колгоспах Прилуцького району керівництво господарств практично не реагувало на самозахоплення земельних ділянок, що належать артілям через те, що порушниками були родичі чи друзі членів правління або просто намагались не псувати відносини із своїми колективами.

¹ Павленко, С.О. (1995). *Опозиція на Чернігівщині: 1944-1990 pp.* Чернігів, 6.

² Державний архів Чернігівської області. *Фонд Р-5036, Опис 4, Справа 97*, Арк. 8.

³ Державний архів Чернігівської області. *Фонд Р-4999, Опис 1, Справа 524*, Арк. 25.

⁴ Державний архів Чернігівської області. *Фонд Р-4999, Опис 1, Справа 524*, Арк. 9.

Були зафіксовані випадки, коли селяни переносили свої житлові та господарські будівлі на самозахопленні ділянки, фактично переселившись із села на власні хутори ще в часи німецької окупації. У с. Крути Ніжинського району в 1948 р. 10 сімей проживали на польовій колгоспній землі, користувались нею й збирали врожай. У 1949 р. відповідно до рішення 7 з них переселились в присадибну смугу та були позбавлені самозайнятої землі, решта – 3 відмовлялись виконувати рішення місцевих органів влади, тому довелося проводити примусове виселення, залучаючи працівників міліції¹.

Іноді селяни тимчасово користувались колгоспною землею, що була під паром для сінокоосу, випасу худоби після збирання врожаю. Наприклад, влітку 1946 р., декілька голів колгоспів Козелецького, Коропського районів дозволили селянам збирати колоски та випасати худобу на полях, де був вже зібраний врожай. Однак ці факти були розцінені місцевими правоохоронними органами та партійним керівництвом як «розбазарювання колгоспного майна» та неналежне виконання посадових обов'язків². Фактично, місцеве керівництво намагалось за допомогою колгоспної системи знищити традиційні норми землекористування, що панували в агрокультурі українських селян. Нерідко колгосп із порушенням Статуту сільськогосподарської артілі надавав дозвіл на сінокіс колгоспних полів селянам понад передбачену норму, що теж було порушенням закону.

Було поширеним явищем незаконне отримання земельних ділянок одноосібниками, які не були членами артілі, але завдяки особистим та дружнім зв'язкам з керівництвом господарств домогались виділення землі. Прокурор Тупичевського району в своїй доповіді зазначав, що в ході перевірок дотримання колгоспами правил Статуту було виявлено безліч фактів виділення земельних ділянок одноосібникам або особам, які були виключені з артілі, при цьому нерідко такі явища мала місце через хабарництво серед керівництва господарств, «недобросовісне ставлення колгоспників» до питання розподілу земель на селі, відсутність системної пропагандистської роботи серед селян з метою формування негативної думки про людей, які ухиляються від роботи в соціалістичному виробництві³.

Намагались отримати земельну ділянку понад норму й представники керівництва артілей. Наприклад в колгоспі «Червона Зірка» Малодівицького району станом на 1946 р. було виявлено, що місцевий агроном фактично присвоїв собі 0,2 га землі, якими користується вже кілька років, при цьому засіював її колгоспним зерном та збирав врожай для себе⁴.

Непоодинокими були випадки змови між керівниками колгоспів та селянами з метою отримання прибутку за рахунок колгоспної землі. Наприклад, у колгоспі ім. Ворошилова Щорського району в 1947 р., голова господарства санкціонував без рішення колгоспних зборів незаконне виділення 0,45 га. землі селянину під сіножаті, зібране сіно було поділене між ними⁵.

Досить часто землю з порушенням законодавства отримували родичі керівників та членів правління, інколи навіть без санкції загальних зборів членів артілі, що викликало незадоволення серед рядових працівників⁶.

Непоодинокими були випадки коли земельні ділянки в сільській місцевості незаконно отримували працівники промислових підприємств, організацій, установ, тобто жителі міст, серед яких були працівники партійних та державних органів. Наприклад в колгоспах Прилуцького району в 1948-1949 рр. незаконно було роздано 4 га. землі службовцям, які проживали в місті, серед них були робітники місцевого заводу і навіть працівники міліції та секретаріату РК КП(б)У⁷.

Мали місце випадки, коли селянська вимога змін в землекористуванні в селі задовольнялась місцевими господарствами. Наприклад в колгоспі «Україна» с. Чемер Козелецького району, в 1963 р. колгоспники на зборах членів артілі прийняли рішення збільшити максимальний розмір присадибної ділянки з 0,25 до 0,4 га., при цьому 4 членів артілі на той час мали навіть земельні ділянки розміром 0,6 га⁸. За матеріалами перевірки державних районних органів, це рішення були

¹ Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-5036, Опис 4, Справа 97, Арк. 63.

² Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-4999, Опис 1, Справа 524, Арк. 56.

³ Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-4999, Опис 1, Справа 1006, Арк. 67.

⁴ Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-4999, Опис 1, Справа 344, Арк. 29.

⁵ Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-4999, Опис 1, Справа 344, Арк. 10.

⁶ Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-4999, Опис 1, Справа 1006, Арк. 67.

⁷ Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-4999, Опис 4, Справа 524, Арк. 26.

⁸ Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-302, Опис 1, Справа 76, Арк. 28.

визнано судом незаконним та було відмінене. Робилося це нерідко із згоди правління колгоспів, які проявили турботу про своїх трудівників, особливо у часи повоєнної скрути¹. У господарствах Комарівського району в 1946 р. колгоспні збори артілей для задоволення потреб в землі місцевого населення приймали рішення про розширення присадибної смуги за рахунок колгоспних земель, що було порушенням тогочасного земельного законодавства². Керівництво господарств йшло на зустріч своїм працівникам, порушуючи тогочасне земельне законодавство, проте такі дії органи влади намагались припиняти, до того ж нерідко це ставало приводом для звільнення чи догани особам, що займали керівні посади, а в окремих випадках й притягнення до кримінальної відповідальності. До того ж окремі колгоспники, за певних обставин (тимчасовий від'їзд на навчання, на роботу в місто) іноді віддавали свої ділянки у користування своїм родичам та знайомим, що також було порушенням Статут с/х. артілі.

Свідченням масштабів кризового стану в землекористуванні на селі свідчать дані отримані в ході прокурорської перевірки в листопаді 1948 р. в с. Городище Березнанського району, за якими було виявлено, що із 310 дворів у селі при обмірюванні довелося відновлювати межові знаки 187 ділянок, виявлено 24 порушення, через що були урізані городи 11 колгоспників, 5 одноосібників та 8 службовців, фактично більша половина наділів не відповідала тогочасним правилам землекористування³.

Нерідко питання розподілу земельного фонду в сільській місцевості викликало гострі дискусії на колгоспних зборах, зростання соціальної напруги в селі, які призводили до написання колгоспниками скарг на дії місцевого керівництва, сварок між односельчанами, зміну керівництва в артілях, перемірювання ділянок⁴. Наприклад, протистояння навколо виділеної ділянки колгоспниці Бараннік А. П. в с. Жовтенево (нині – Рождественське) Коропського району, було викликано тим, що цю землю бажав отримати місцевий голова сільради для своїх родичів, тому звинуватив членів цієї родини в системному ухиленні від роботи в колгоспі. Завдяки чоловіку працівниці, який звернувся із листом особисто до Хрущова М.С. справа отримала резонанс в районі. Внаслідок розгляду справи в суді, перевірок, за перевищення службових повноважень та побиття жінки голову було звільнено, місцевого дільничного за фабрикування кримінальної справи, також позбавили посади, ревізія стану земельного фонду колгоспу виявила порушення при роздачі землі селянам, численні зловживання. Ця ситуація викликала неоднозначно реакцію в селі адже, одні селяни звинувачували посадовців у зловживанні й насильстві, а інші зауважували, що сім'я цієї працівниці не одна така в селі, яка бажала отримати землю, але на відміну від неї, вони її не отримали, хоча мали на це не менше підстав⁵.

Не покращував ситуацію із розподілом землі на селі повернення та демобілізація військовослужбовців, ветеранів Червоної армії, оскільки відповідно до рішення влади ці особи мало право на отримання земельної ділянки для ведення особистого господарства, якщо до цього вони її не мали. Нерідко колишні солдати отримували земельні ділянки в присадибній смугі за рахунок відрізків самозахопленої землі від існуючих наділів, у тих випадків коли їх розмірів перевищував визначену законом норму, проте це не рідко спричиняло конфлікти з односельчанами, які до цього нею володіли. Така ситуація лише збільшувала напругу на селі.

При зселенні людей із віддалених хуторів в присадибну смугу поселення центрального колгоспного двору в 1950-1960-х роках, колгоспникам нерідко давали землю низької якості, малоприсадатну для ведення підсобного господарства, що також викликало незадоволення.

Промовистим фактом актуальності невирішеності проблеми із розподілом ділянок земельного фонду і їх користуванням в сільській місцевості є листи громадян до місцевих органів влади. Наприклад, до Бахмацького райвиконкому за 9 місяців 1952 р. надійшло 474 скарг, з них питання землекористування підіймалось в 115⁶. В листах селяни просили посприяти в питанні виділенні ділянки, повідомляли факти незаконного виділення й користування землі, зауважували що окремі колгоспники отримували наділ, але не виробили навіть мінімум трудоднів. Ці дані свідчать про важливість для селянства питання володіння власною земельною ділянкою, тому окремі особи

¹ Павленко С. О. (1995) *Опозиція на Чернігівщині: 1944-1990 рр.* Чернігів, 6.

² Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-5036, Опис 4, Справа 97, Арк. 47.

³ Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-5036, Опис 4, Справа 97, Арк. 62.

⁴ Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-4999, Опис 1, Справа 1006, Арк. 19-67.

⁵ Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-4999, Опис 1, Справа 1329, Арк. 1-36.

⁶ Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-5195, Опис 1, Справа 21, Арк. 50-55.

намагались для вирішення цієї проблеми залучати державно-партійні органи, звертались до ЗМІ, якщо не могли вирішити це питання з місцевим керівництвом.

Нерідко резерв фонду земель для суспільних потреб самовільно чи за згоди місцевого керівництва розподілявся і використовувався селянами, при цьому, вони вже могли мати наділ відповідно до закону. Нерідко у листах селяни зазначали, що їм відмовляють у виділенні земельної ділянки через те, що немає вільної землі. Наприклад, в ході перевірки за такою скаргою в колгоспі «Червона зірка» Березнанського району у 1948 р. було виявлено, що із присадибної смуги (119 га.), землі резерву 16,4 га. були незаконно розділені між представникам керівництва господарства та місцевої сільради та їх родичами й знайомими, які нею користуються вже протягом кількох років, а всім бажаючим незаконно відмовляли в отриманні наділу¹.

Ситуація набувала характеру масштабної системної проблеми в сільському господарстві УРСР. Наприкінці 1946 р. в результаті перевірок на кожен колгосп в Україні було зафіксовано в середньому 32 випадки перевищення норм присадибного землекористування². З метою припинення порушень правил землекористування 19 вересня 1946 р. було прийнято Постанову Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільгоспартії в колгоспах», в якій відзначалось поширення фактів «розбазарювання» земель колгоспів і колгоспної власності, зловживань з боку партійно-радянських органів. У вересні 1946 р. також було прийнято Постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про заходи зі збереження громадських земель від розбазарювання» та було створено спецради у справах колгоспів при уряді СРСР і союзних республік, а пізніше було прийнято рішення про підвищення кримінальної відповідальності за посягання на громадську власність, зокрема й на землю³. Державно-партійні органи, залучаючи працівників міліції та прокуратури, намагались реагувати на ситуацію проводячи різноманітні заходи з метою впорядкування землекористування в сільській місцевості, серед таких: відновлення земельно-шнурових книг; верифікація інформації внесеної до земельного кадастру; ревізії землі на місцях в колгоспах та селах, в ході яких відбувалось перемирювання присадибних ділянок, колгоспного земельного фонду, перевірка законності процедури виділення земельних ділянок, інспекція роботи сільських землемірів. На практиці ці дії виявили значні проблеми в землекористуванні на селі.

Вже під час ревізій у 1946 р. було виявлено, що в 552 із 1902 колгоспів Чернігівської області всупереч закону було роздано 14,2 тис. га., до відповідальності було притягнуто 2281 особу із них 276 були керівниками господарств або членами правління⁴. У 1948 р. за матеріалами перевірок було виявлено, що в 873 із 1897 колгоспів області тільки за поточний календарний рік було виділено з порушенням 1790 га. землі, яка була повернута у власність господарств. Найбільше випадків незаконного заволодіння землею було виявлено в Бобровицькому, Бахмацькому, Куликівському, Ніжинському, Семенівському та Щорському районах області⁵. У 1949 р. у 88 колгоспах тільки в 12 районах області за перевіркою обласної прокуратури, з порушенням земельного законодавства було роздано 797 га. землі, яку отримали 7337 підсобних господарств, 489 організацій, установ та підприємств. У Чернігівській області після перевірок та судових рішень тільки у справах про самозахоплення у 1948 р. було повернуто до колгоспного земельного фонду 2690 га, у 1949 р. – 755 га⁶. Однак такі заходи в подальшому не вирішували проблему. У Бахмацькому районі в 1952 р. тільки за 1-й квартал було виявлено 48 випадків незаконного виділення землі, 41 випадок самозахоплення та 54 випадків приорування колгоспної землі загальною площею 48,4 га⁷. У своїй доповідній записці прокурор Новобасанського району Чернігівської області зазначав, що в ході перевірки весняної посівної кампанії 1952 р. в колгоспах було виявлено 228 випадків самозахоплення та приорування колгоспної землі селянами, така ситуація склалась через те, що

¹ Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-5036, Опис 4, Справа 97, Арк. 61.

² Саблук, С.А. (2011). Протидія порушенню Статуту сільгоспартії у другій половині 40-х – на початку 50-х років. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія право, Том 1. Вип. 33.* Ужгород, 42.

³ Саблук, С.А. (2011). Протидія порушенню Статуту сільгоспартії у другій половині 40-х – на початку 50-х років. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія право, Том 1. Вип. 33.* Ужгород, 43.

⁴ Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-4999, Опис 4, Справа 97, Арк. 61.

⁵ Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-4999, Опис 1, Справа 524, Арк. 35.

⁶ Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-4999, Опис 1, Справа 524, Арк. 266.

⁷ Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-4999, Опис 1, Справа 1019, Арк. 3.

керівництво артілей не намагається активно боротися із цією проблемою, окрім того викрито факти змови між землевпорядниками й представниками сільрад та селянами, встановлено, що мали місце підкупи членів земельних комісій, а також невідповідальне ставлення до своєї роботи окремих службовців, зміна та приховування інформації про стан земельного фонду¹.

Звичайно в ході кампанії по боротьбі із «розбазарюванням земель» мали місце й випадки незаконного позбавлення земельної ділянки колгоспників, які не виробили мінімум трудоднів або відмовлялись виходити на роботу чи через свій похилий вік вже не могли працювати в артілі, однак такі явища не набуло масового характеру. У той же час присадибного наділу могли позбавити й одноосібників та колгоспників при прийнятті рішення про виключення із артілі або виселення із села відповідно Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» від 21 лютого 1948 р.

Ліквідація порушень землекористування на селі жорсткими методами одночасно із встановленням контролю за розподілом землі, свідчила про нехтування керівництвом держави потреб сільського населення, фактично «вилучення надлишків землі», що була «незаконно привласнена», призводило не лише до загострення соціальних конфліктів, зростання незадоволення серед населення². Нерідко повернення захопленої селянами землі проводилось із порушеннями закону, що супроводжувалось погрозами; насильницькими діями; відсутністю компенсації за витрачений посівний матеріал; вилученням збіжжя, кормів для худоби, вирощеної на цій землі, в значно більших розмірах ніж було передбачено судовими рішеннями.

Кількість випадків порушення земельного законодавства значно зменшилась лише в кінці 1950-х років та було пов'язане із активними заходами держави у цій сфері та покращенням матеріального становища селянства. У Чернігівській області в 1958р було зафіксовано лише 79 випадків порушень Статуту сільськогосподарської артілі пов'язаних із розподілом землі й землекористуванням, а в 1959 р. тільки 16³.

Отже, у другій половині 1940-х років загострилися земельні конфлікти в сільській місцевості. Колгоспна система в УРСР перебувала в кризовому стані після війни, а селянство намагалось скористатися із ситуації, використовуючи будь-які способи аби розширити свої земельні ділянки, оскільки в складних соціально-економічних умовах присадибні ділянки були ключовим джерелом наповнення сімейного бюджету. Це свідчило про наявність протистояння між селянством та державою в питанні розподілу та використання землі на селі, що проявилось у зростанні кількості випадків порушення тогочасного земельного законодавства, що було фактично пасивним опором колгоспній системі.

Рядові колгоспники й представники керівництва господарств, використовували різноманітні способи для отримання земельної ділянки, нерідко в обхід законної процедури, мали місце факти відкритого зайняття суспільної землі. Поширеними були зловживання, хабарництво серед керівництва колгоспів, землевпорядників в питанні отриманні земельної ділянки селянами, при перемірюванні присадибних наділів, перевірці кадастрової інформації. Загалом питання розподілу землі викликало зростання соціальної напруги в селі, що іноді призводило до зміни керівництва господарств, надсилання листів та скарг до місцевих органів влади на дії колгоспного керівництва та представників сільрад.

Партійно-державне керівництво намагалось різноманітними заходами боротись із порушенням земельного законодавства, проте остаточно викоринити це явище, але це так і не вдалося. Наприкінці 1950-х кількість зареєстрованих фактів порушення правил землекористування почала зменшуватись, що свідчило про зменшення ролі земельних проблем у житті сільського соціуму.

References:

1. Derzhavnyy arkhiv Chernihivskoyi oblasti [The State Archive of Chernihiv region]. *Fund R-4999, Case 1, Series 344*, Ark. 189 [in Russian].

¹ Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-4999, Опис 1, Справа 1017, Арк. 35.

² Саблук, С.А. (2011). Протидія порушенню Статуту сільгоспартілі у другій половині 40-х – на початку 50-х років. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія право, Том 1. Вип. 33*. Ужгород, 45.

³ Державний архів Чернігівської області. Фонд Р-4999, Опис 1, Справа. 1017, Арк. 88-89.

2. Derzhavnyy arkhiv Chernihivskoyi oblasti [The State Archive of Chernihiv region]. *Fund R-4999, Case 1, Series 524*, Ark. 322 [in Russian].
3. Derzhavnyy arkhiv Chernihivskoyi oblasti [The State Archive of Chernihiv region]. *Fund R-4999, Case 1, Series 1006*, Ark. 69 [in Russian].
4. Derzhavnyy arkhiv Chernihivskoyi oblasti [The State Archive of Chernihiv region]. *Fund R-4999, Case 1, Series 1017*, Ark. 120 [in Russian].
5. Derzhavnyy arkhiv Chernihivskoyi oblasti [The State Archive of Chernihiv region]. *Fund R-4999, Case 1, Series 1019*, Ark.104 [in Russian].
6. Derzhavnyy arkhiv Chernihivskoyi oblasti [The State Archive of Chernihiv region]. *Fund R-4999, Case 1, Series 1329*, Ark. 69 [in Ukrainian].
7. Derzhavnyy arkhiv Chernihivskoyi oblasti [The State Archive of Chernihiv region]. *Fund R-302, Case 1, Series 76*, Ark. 65 [in Russian].
8. Derzhavnyy arkhiv Chernihivskoyi oblasti [The State Archive of Chernihiv region]. *Fund R-5036, Case 4, Series 97*, Ark. 137 [in Russian].
9. Derzhavnyy arkhiv Chernihivskoyi oblasti [The State Archive of Chernihiv region]. *Fund R-5195, Case 1, Series 21*, Ark. 123 [in Russian].
10. Zavalnyuk, O.M., Rybak, I.V. (2004). *Novitnya ahrarna istoriya Ukrayiny* [Modern Agrarian History of Ukraine] Kamyants-Podilskyi, 288 [in Ukrainian].
11. Kadenyuk, O.S. (2005). *Ahrarna istoriya Ukrayiny* [Agrarian History of Ukraine]. Kamyants-Podilsky, 300 [in Ukrainian].
12. Krivchik, G.G. (2001). *Ukrayinske selo pid vladoyu nomenklatury (60-80-ti rr. XX st.)* [Ukrainian village under the authority of the nomenclature (60-80s of the twentieth century)]. Dnipropetrovsk, 192 [in Ukrainian].
13. Lysak, V.F. (2013). *Povsyakdennist ukrayinskykh selyan v umovakh radyanskoyi diysnosti (1950 – 1960-ti rr.)*. [Everyday life of Ukrainian peasants in the conditions of Soviet reality (1950 – 1960's)]. Donetsk, 341 [in Ukrainian].
14. Pavlenko, S.O. (1995). *Opozytsiya na Chernihivshchyni: 1944-1990 rr.* [Opposition in Chernigiv oblast: 1944-1990]. Chernigiv, 67 [in Ukrainian].
15. Panchenko, P.P. (1996). *Ahrarna istoriya Ukrayiny* [Agrarian History of Ukraine]. Kyiv, 360 [in Ukrainian]
16. Primernyy ustav selskokhozyaystvennoy arteli, prinyatyy II Vsesoyuznym s'ezdom kolkhoznikov-udarnikov i utverzhdenny sovetom narodnykh komissarov Soyuzu SSR i Tsentral'nym komitetom VKP(b) 17 fevralya 1935 g. (1967) [The Model Rules of the Agricultural Artel adopted by the II All-Union Congress of Collective Farmers and approved by the Council of People's Commissars of the USSR and the Central Committee of the ACP on the 17 of February 1935]. *Resheniya partii i pravitel'stva po khozyaystvennym voprosam (1917 – 1967 gg.)*, T. 2 [The decisions of the party and government on economic issues (1917 – 1967) V. 2], 522 [in Russian].
17. Romanyuk, I.M. (2005). *Ukrayinske selo v 50-ti – pershiy polovyni 60-kh rr. XX stolittya* [Ukrainian village in the 50's – the first half of the 1960's.]. Vinnytsia, 256 [in Ukrainian].
18. Sabluk, S.A. (2011). *Protydiya porushennyu Statutu silhospartili u druhiy polovyni 40-kh – na pochatku 50-kh rokiv* [Counteraction to the violation of the Regulation of agricultural land in the second half of the 40's – in the early 1950s]. *Naukovyy visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu: Seriya pravo* [Scientific herald of Uzhgorod National University: Series law], Vol 1. Issue No. 33, 42-45. [in Ukrainian].
19. Smoliiy, V.A. (2006). *Istoriya ukrayinskoho selyanstva* [History of the Ukrainian peasantry]. Vol. 2. Kyiv, 653 [in Ukrainian].
20. Fytspatryk, Sh. (2010). *Stalynskye krest'yane. Sotsyal'naya ystoriya Sovet-skoy Rossyy: derevnya* [Stalin peasants. Social history of Soviet Russia: a village]. Moscow, 322 [in Russian].